

This research has filled the political sociology of the educational system in the Safavid era in a library manner and in a descriptive-analytical manner.

Abstract

In the political sociology of Safavid Iran, the ideologicalization of religion on all elements of government and sovereignty is considered an important matter and this issue causes a kind of ideology within the Iranian schools and schools of education in this period and confirms the system of governance and A government will come out. In other words, the Safavids in the category of political sociology of Iran base all their economic, security, cultural and social projects in the form of the official ideology of the Shiite government and accordingly demand such an output from all existing pillars. The ideological theorizing of the Safavid rule is one of the important cases of political sociology in Iran at that time, which is looked at in this study based on Modarres Khan of Shiraz and Chaharbagh.

This research has filled the political sociology of the educational system in the Safavid era in a library manner and in a descriptive-analytical manner.

Keywords: schools, Safavid, Khan school, Chaharbagh school, culture and civilization.

جامعه‌شناسی سیاسی نظام آموزشی در عصر صفوی با تکیه بر دو مدرسه خان شیراز و چهارباغ

ابوطالب احمدی مقدم^۱

مهدی گلجان^۲

رامین یلفانی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۳

چکیده

در جامعه‌شناسی سیاسی ایران عصر صفوی مقوله ایدئولوژیک سازی دین بر تمامی ارکان حکومت و حاکمیت امری مهم به حساب می‌آید و همین مساله موجب می‌گردد تا از درون مدارس و مکاتب آموزش ایران در این دوران نوعی لیدئولوژی موقون و تایید کننده نظام فعل حاکمیتی و حکومتی بیرون بیلید. به تعبیر بهتر، صفویه در مقوله جامعه‌شناسی سیاسی ایران تمام پروژه‌های اقتصادی و امنیتی و فرهنگی و اجتماعی خود را در قالب ایدئولوژی رسمی حکومت شیعه پایه گذاری نموده و بر آن اساس از تمامی ارکان موجود چنین خروجی را طلب می‌کند. تئوریزه کردن ایدئولوژیک حکومت صفویه از جمله موارد مهم جامعه‌شناسی سیاسی ایران در آن عصر می‌باشد که در این پژوهش با تکیه بر مدرسه خان شیراز و چهارباغ به آن نگاه می‌شود.

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و در قالب شیوه توصیفی - تحلیلی به جامعه‌شناسی سیاسی نظام آموزشی در عصر صفوی پرداخته است.

واژگان کلیدی: مدارس، صفوی، مدرسه خان، مدرسه چهارباغ، فرهنگ و تمدن.

^۱ دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
 abotaleb.ahmadimoghadam@gmail.com

^۲ استادیار گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
 m.goljan12@yahoo.com

^۳ استادیار گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
 rayalfani@yahoo.com

ساخت مدرسه و توجه به نظام آموزش و پرورش در ایران، سابقه ای بسیار طولانی دارد. ریشه‌های این امر را می‌توان در تاریخ ایران پیش از اسلام جستجو نمود. بر اساس نظرات پژوهشگران متعدد، در ایران از دوران هخامنشیان، شواهدی از وجود مدارس و مکتب خانه دیده می‌شود. توجه ویژه شاهان ساسانی به علوم مختلف سبب شد اساتید یهودی، مسیحی و یونانی در این دانشگاه به کار گرفته شده و دانشجویانی از سراسر قلمرو ایران ساسانی و همچنین سایر نقاط دنیای آن روزگار بسوی این مرکز علمی پراوازه سرازیر شوند. با حمایت شاهان ساسانی از دانشمندان، علوم مختلف پیشرفت چشمگیری داشتند. میراث علمی و ادبی گهربار ایرانیان، پس از انتقال به دوران اسلامی، روز بروز پیشرفت کرد و به تدریج آثار ارزشمندی بر فرهنگ و تمدن ایران اسلامی عرضه داشت. پس از ورود اسلام به ایران و سایر سرزمین های فتح شده به تدریج مساجد به عنوان اصلی ترین نشانه و رکن دین اسلام، در سراسر شهرها و محلات حتی در دور دست ترین نقاط سرزمین های فتح شده، تاسیس شدند. به تدریج به منظور تبلیغ دین اسلام و اشاعه هر چه سریعتر آن، حتی در محلات غیر مسلمان نیز مساجدی بنا گردید. این مساجد که در ابتدا تنها جنبه تبلیغی و مذهبی داشتند، به تدریج به محل بحث و تبادلات علمی تبدیل شدند.

بر اساس منابع، در قلمرو اسلام مساجد نخستین مکانی بودند که به محل تدریس و علم آموزی بدل شدند. مکتب خانه ها به تدریج در کنار مساجد به عنوان رکنی از نظام آموزشی در جامعه اسلامی بروز کرده و به تدریس و آموزش کودکان پرداختند. در این سیستم مکتب خانه ها، پس از آموزش سواد، کودکان را برای فراگیری علم و دانش در سطوح بالاتر که در مساجد برپا بودند، آماده می ساخت. در مساجد دانش هایی چون حدیث، فقه، احکام و ... که از سطوح بالاتری برخوردار بودند، آموزش داده می شد. در این میان سایر فرقه ها و گروه های مذهبی اسلامی، از مساجد به عنوان محلی در جهت انتشار و تعلیم عقاید و اندیشه های خود استفاده نمودند. در این راستا، اهل تشیع که بطور ویژه از دستورات، اندیشه ها و تعالیم رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار(ع) متأثر بودند بیش از سایر فرق در استفاده از مساجد به منظور تبلیغ و اشاعه اندیشه های خود بهره بردند. پس از تشکیل دولت صفوی در ایران، مساجد در راستای تحت حمایت سلاطین آن سلسله، به مهمترین رکن آموزشی جامعه تبدیل شدند.

پیشینه پژوهش

در دوره صفوی رونق و شکوفایی در تمام زمینه‌های فرهنگی، هنری، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و آموزشی در کنار ایجاد حاکمیت ملی و یکپارچه و تثبیت و به رسمیت شناختن مذهب شیعی و پذیرش آن به صورت یک امر فرایندی و تدریجی در میان عموم؛ دوره‌ای را رقم می‌زند که تمامی محققین و مورخین این عصر را عصر شکوفایی تاریخی اسلامی نام نهاده‌اند. حضور تمامی این مولفه‌ها در کنار یکدیگر تأثیرات و برهمکنش‌هایی را بر روی هم موجب گردیده است. این مقاله ضمن بررسی و مطالعه مدارس صفوی (با تأکید

بر دو مدرسه خان و چهارباغ)، به دنبال فهم و شناسایی و بررسی شکوفایی مذهب شیعه و حاکمیت یکپارچه صفوی و رشد و شکوفایی نظام آموزشی در این دوره بوده و در نهایت ارتباط این مولفه‌ها را با توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی می‌سنجد و مورد ارزیابی قرار می‌دهد. عصر صفوی به عنوان عصر کلاسیک در تاریخ مدارس ایران اسلامی معرفی گشته است. این سلسله، یکی از درخشان‌ترین ادوار مهم حکومتی در دوران اسلامی در ایران زمین بوده که از نظر سیاسی، مذهبی، فرهنگی، هنری، اقتصادی، اجتماعی و خصوصاً در زمینه علم و دانش نقطه عطفی مهم و انقلابی اساسی به شمار می‌آید. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که این دولت را از سایر دولت‌های قبل از خود جدا می‌سازد، تشکیل دولت متمرکز ایرانی، پس از گذشت ده قرن بعد از اسلام و همچنین به رسمیت شناختن مذهب شیعی در کل ایران بود. این دو امر مهم، راه را برای ایجاد نظام آموزشی پویا و جلید و در قالبی نوبانام ایران و مذهب رسمی فراهم کرد. به طور کلی باید عنوان نمود که در طی حکومت صفوی در ایران، مذهب همه چیز را تحت تاثیر خود قرار داده هم‌چنان که دین و دولت و مذهب و مکتب و سلطنت و سیاست چون شیر و شکر در هم آمیخته شده بود. در میان تمامی مدارس دوره صفوی، مدرسه خان شیراز و مدرسه چهارباغ اصفهان با توجه به اهمیت ویژه و حضور اساتید و مدرسان برجسته شیعی در آنها، نقش مهمی در رونق نظام آموزشی و تربیت جوانان ایران و در نهایت شکوفایی فرهنگ ایرانی داشته‌اند. به طور کلی باید عنوان نمود که در جامعه عصر صفوی این مدارس و ساختارهای آموزشی، اجتماعی و فرهنگی باشکوه، موجب هویت بخشی به جامعه آن دوران شده و همین گسترش روزافزون نظام‌های آموزشی در بافت جامعه شیعی مذهب صفویان، منجر به تغییر رفتارهای اجتماعی و در نهایت رشد و پیشرفت تدریجی شرایط اقتصادی و فرهنگی تمدن اسلامی گشته است.

مدرسه چهارباغ

مجموعه چهارباغ که مدرسه چهارباغ (مادر شاه) نیز جزوی از آن است، یکی از مجموعه‌های بزرگ در ایران و در دوره صفوی بوده که «در بر دارنده یک مسجد-مدرسه به نام (مادرشاه)، یک کاروانسرا، (اسطبل‌ها) و یک بازار است» (بلر و ام. بلوم، ۱۳۸۱: ۴۹۱) مدرسه چهارباغ یکی از مهم‌ترین و زیباترین بناهای اواخر عصر صفوی و نگین آثار این دوره می‌باشد که در زمان سلطنت شاه سلطان حسین صفوی، آخرین پادشاه صفویان ساخته شده است. این مدرسه چون به نوعی دائرة المعارف و در برگرفته انواع سبک‌های معماری زمانه خود است، به همین علت به نام‌های مدرسه ساطانی، مدرسه مادر شاه، مدرسه علمیه امام صادق و مدرسه چهارباغ نیز نامیده می‌شود. لکن در حال حاضر در میان اکثریت مردم، به مدرسه چهارباغ مشهور است (دیولافوا، ۱۳۹۰: ۳۰۱ - ۳۰۴)؛ موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۹؛ وکیلان، ۱۳۸۱: ۵۸ - ۵۹؛ پرسی مولزورث، ۱۳۸۱: ۲/ ۲۸۹ به نقل از درخشانی، ۱۳۹۶: ۵۳). در ارتباط با وجه تسمیه مزبور باید گفت که چون این بنا در عصر شاه سلطان حسین و با حمایت مالی مادر شاه بنا گردیده و در کنار خیابان چهارباغ عصر صفویه واقع شده است به این اسامی معروف گردیده است. این بنا در دوره شاه سلطان حسین صفوی با هزینه مادر سلطان و تحت نظارت ایشان بنا گردید و بعد از مدتی

کاروان‌سرای نیز به همین نام ساخته شد که درآمد آن هزینه‌های طلاب را تأمین می‌کرد (کیانی، ۱۳۸۶: ۱۱۱؛ سیوری، ۱۳۷۲: ۱۶۵).

راجر سیوری این بنا را باشکوه‌ترین بنای بعد از عصر شاه عباس اول می‌داند (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۶۵)؛ پیرنیا، مدرسه چهارباغ اصفهان را یکی از زیباترین مدرسه‌های ایران و آواز قوی شیوه اصفهانی نام نهاده (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۱۱)؛ لاهکارت مدرسه چهارباغ را آخرین بنای دوره صفوی می‌داند که لایق لقب بزرگ باشد (لاکهارت، ۱۳۴۴: ۴۲۱)؛ سایکس نقاشی‌ها و تزئینات بنا را زیبا و دلکش معرفی نموده است (سایکس، ۱۳۷۰: ۲۸۹)؛ بمانیان و همکاران وی و همچنین خانی و همکاران وی نیز به توصیف و تمجید بنای مدرسه چهار باغ پرداخته‌اند (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)؛ (خانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۰)؛ میرزا حسین خان در اثر خود در ارتباط با مدرسه چهارباغ آورده که این بنا به حسب عظمت، رفعت و اسباب و اوضاع و درج نقره و ... مشابه مسجد شاه و مانند ندارد (میرزا حسین خان، ۱۳۴۲: ۲۰)؛ ابوالفضل حسینی مدرسه چهارباغ را به لحاظ تزئینات کاشی‌کاری، موزه کاشی‌کاری اصفهان نام نهاده است (حسینی، ۱۳۸۳: ۵۶)؛ کیانمهر و تقوی نژاد نیز در مقاله‌ای مضامین کتیبه‌های این بنا را مورد مطالعه قرار داده‌اند (کیانمهر و تقوی نژاد، ۱۳۹۰) و سایر محققین دیگر.

حجره شاه سلطان حسین از دیگر فضاهای مدرسه چهارباغ است. اکثر حجرات مدرسه چهارباغ دارای نقشه یکسانی هستند. بدین صورت که؛ از یک اتاق نشیمن در جلو و قسمتی به صورت صندوقخانه در عقب و قسمت دیگری به شکل بالاخانه تشکیل شده‌اند. اما در میان حجره‌های این مدرسه یک حجره متفاوت‌تر از بقیه است و آن نیز حجره شاه سلطان حسین است. این حجره در ضلع شمالی مدرسه واقع شده است و داخل آن با تزئینات طلاکاری زیبایی آراسته شده است. شاه سلطان حسین بیشتر اوقات خود را در این حجره صرف مباحث دینی با علمای بزرگ می‌کرد. یوسف کیانی در ارتباط با حجره شاه سلطان حسین نوشته است که در منتهی الیه سمت راست ضلع غربی مدرسه حجره‌ای منصوب به شاه سلطان حسین وجود دارد که دارای تزئینات مخصوص است. معروف است که شاه سلطان حسین قسمتی از اوقات خود را در این حجره به درس و پاسخ دادن به مراجعان می‌گذرانیده و در همین حجره بود که به دست افغان‌ها کشته شد (کیانی، ۱۳۹۳: ۱۱۳).

کتابخانه از دیگر فضاهای بنای مدرسه چهارباغ است که با توجه به شواهد نوشتاری از مهمترین آن‌ها نیز محسوب می‌شد. براساس گفته مؤلف کتاب جغرافیای اصفهان مدرسه چهارباغ کتابخانه مفصلی هم داشته است، بدین صورت که؛ شاهان صفویه اقدام به تصحیح و تنقیح کتب می‌کردند و سه دسته از کل آن‌ها را به خط خوش نوشته و وقف می‌کردند و آنها را در سه کتابخانه آستان امام رضا (ع)، شاه صفی اردبیل و مدرسه دولتی چهارباغ اصفهان نگهداری می‌کردند.

تزئینات مدرسه چهار باغ

همان طور که در بالا ذکر گردید، یکی از باشکوه‌ترین و مهم‌ترین بناهایی که در اواخر حکومت صفوی و در دوران زمامداری شاه سلطان حسین صفوی بنا گردید، مدرسه چهارباغ اصفهان می‌باشد. این بنا چه به لحاظ معماری و فنون ساخت و ساز آن و چه به لحاظ تزئینات و کتیبه‌های موجود در آن، در خور و حائز اهمیت بوده و از این نظر نیز جزو آثار با شکوه این دوره محسوب می‌گردد.

از بارزترین تزئینات بنا می‌توان به کاشی‌کاری آن با روش فنون هفت‌رنگ، معرق، معقلی و فتیله‌ای (زعر یا پیچ) اشاره کرد. بدین صورت که؛ ایوان‌ها، لچکی‌ها، فضای داخلی گنبد و بالای مناره‌ها و بخشی از استوانه گنبد

با کاشی هفت‌رنگ با نقوش گیاهی و فضاهاى مانند هشتی ورودی، نمای خارجی و داخلی محراب‌ها و ایوان شمالی با نوع نقوش کتیبه‌ای مزین شده است و کاشیکاری معرق در پوشش سقف هشتی، گنبد و مناره به صورت هندسی و در سردر ورودی اصلی و فرعی، فضای داخلی محراب‌ها با نقوش کتیبه‌ای کار شده است. به علاوه کاشی معقلی در جرزها و دهنه‌ها، لنگه طاق‌ها، اطراف پاگرد گنبد با نقشمایه هندسی و در ایوان شرقی، پشت بغل‌های درگاه‌های ایوان شمالی با نقوش کتیبه‌ای آراسته شده‌اند. همچنین از کاشی فتیله‌ای (پیچ) به صورت کادر زینتی در سردر اصلی، محراب و داخل ایوان جنوبی کار شده است. تزئینات حجاری سنگ در قالب ستون‌های گلدانی در ورودی، سنگاب‌ها و کتیبه‌نگاری به صورت حجاری، شبکه و نقاشی و طلااندازی استفاده شده است.

مقرنس‌ها و رسمی‌بندی‌های حجره‌های مسجد-مدرسه چهارباغ با نقاشی بر روی گچ به شیوه تذهیب بر زمینه آبی یا قهوه‌ای و با نقوش گیاهی آراسته شده است مسجد-مدرسه چهارباغ مجموعه‌ای از انواع نقوش هندسی، گره‌گشی‌ها و به تعبیر دیگر، دایره‌المعارف مصوری از اشکال و پیرایندهای هندسی و تجریدی با تنوع زیاد است (خانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۵). طبق گفته پوپ الگوها و نقوش هندسی به کار رفته در مدرسه چهارباغ بسیار متنوع و در نهایت دقت و قوت اجرا شده و در قیاس با نقوش گردان این دو بنا و دیگر بناهای صفویه، بسیار زیبا توصیف شده است (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۱۴۰۷). نقوش هندسی، اصلی‌ترین نقوش به کار رفته در بنای مسجد-مدرسه چهارباغ هستند که با هنر کاشیکاری معرق اجرا و به صورت نقوش هندسی ساده، هندسی و مرکب، پیچیده، ترکیب شده با سایر عناصر تزئینی همچون اشکال گیاهی، کتیبه‌ها و .. قابل تقسیم‌بندی هستند. در این بنا با کاشی معرق و نقشمایه‌های گیاهی اسلیمی، ختایی به صورت ترکیبی در سردر ورودی، دیواره‌های شمالی و جنوبی ورودی، بالای سکوها، لچکی‌های ایوان‌ها، گنبد، زیرگنبد و محراب به کار رفته است.

انواع نقوش و فنون به کار رفته در مدرسه چهارباغ (خواجه احمد عطاری و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۹).

سنگ		چوب		فلز		گچ		کاشی			انواع تزئینات					
مشبک	مبیت	خاتم	آلت و لقط	مشبک	تزئینات در گویب	ملبله کاری	قلم‌رئی	طلاکاری روی گچ	دیوارنگاره	آریه‌های گچی	فتیله	معقلی	معرق	هفت‌رنگ	تکنیک‌ها و شیوه‌های اجرا	انواع نقوش تزئینی در بناها
															اسلیمی	مسجد-مدرسه چهارباغ
															ختایی	
															هندسی	
															حیوئی	
															کتیبه‌ها	

از مهمترین و شاخص‌ترین ویژگی معماری مدرسه چهارباغ کتیبه‌های آن است. در میان هنرها، خوشنویسی را می‌توان مهمترین صورت تجلی روح اسلامی به شمار آورد (شیمل، ۱۳۸۱: ۱۱). در هنر اسلامی، خوشنویسی یکی از زیباترین و پرمعناترین شاخه‌ها است که به تنهایی یا همراه با سایر شاخه‌های آن تجلی می‌یابد. در دوران اسلامی به علت اهمیت هنر خوشنویسی از یک سو و تحریم هنر نقاشی از سوی دیگر، هنر کتیبه نگاری بیش از پیش اهمیت پیدا نمود (حسینی و طاووسی، ۱۳۸۵: ۵۸). تزئینات کتیبه‌ای در معماری اسلامی مانند آجرکاری، گچبری، حکاکی سنگ و به خصوص کاشی‌کاری، گاهی با کاربرد مجزا و در جایگاهی دیگر در تلفیق با یکدیگر، نمایشی شگفت‌انگیز از زیبایی‌ها پدید آورده‌اند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۲۴). در مدرسه چهارباغ نیز کتیبه‌های بی‌شماری بر در و دیوار آن نگاشته شده است. بر سردر مدرسه سلطانی به خط نستعلیق سفید معرق بر زمینه

کاشی لاجوردی به قلم عبدالرحیم جزایری کتیبه‌ای نگاشته شده و در آن از بنا نهادن این مدرسه به وسیله شاه سلطان حسین به سال ۱۱۲۲ ه. ق. سخن رفته است.

بر نمای خارجی ایوان جنوبی مدرسه چهارباغ، کتیبه‌ای به خط ثلث با مضمون صلوات بر دوازده امام و چهارده معصوم به خط ثلث نقش بسته است. در کتیبه‌های عمودی داخل گنبدخانه جنوبی مدرسه « صلوات بر چهارده معصوم و توصیف ویژگی‌ها، صفات و القاب ایشان و موضوع مهدویت و ظهور امام زمان (عج) آمده است (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۱۴۴). بر سنگاب وسط سرسرای این مدرسه نیز کتیبه‌ای با مضمون صلوات بر چهارده معصوم نقش بسته است. کتیبه‌های نستعلیق در نمای غربی و شمالی مدرسه (ورودی بنا و مدخل ورودی، داخل ایوان شمالی)، به ذکر اشعاری در مدح و ستایش امام علی و شاه سلطان حسین اختصاص دارد (همان: ۱۳۹). قرار دادن نام شاه سلطان حسین در کنار نام امام علی در این کتیبه‌ها، به روشنی بیانگر اهداف سازندگان کتیبه در مشروعیت بخشی به حاکمیت آن روزگار است (سقای و بهروزی‌پور، ۱۳۹۵: ۲۰۵).

مدرسه خان شیراز

مدرسه خان یکی از مهمترین مدارس ساخته شده در دوره صفوی است که به گفته استاد پیرنیا، از کامل‌ترین مدارس ایران از لحاظ پلان و تزیینات معماری است. این مدرسه با الگوی چهار ایوانی، حجره‌هایی در دو طبقه، سردری بلند و تزیینات متنوع از جمله مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری، معرق و هفت‌رنگ با نقوش و رنگ‌های متمایز، دارای جلوه‌ای خاص است. متأسفانه گذشت زمان، جنگ‌های داخلی، عوامل طبیعی، استفاده مکرر از بنا در دوره‌های مختلف و در پی آن مرمت‌های غیر اصولی و همچنین شرایط خاص حاکم بر این بنا، باعث شده است تا شواهد اندکی از تزیینات دوره صفوی در این مدرسه باقی بماند. بر اساس تاریخ‌های موجود در بنا و همچنین سبک متفاوت تزیینات معماری آن نسبت به تزیینات معماری بناهای دوره صفویه، به جرأت می‌توان گفت حجم وسیعی از تزیینات موجود در این بنا مربوط به دوره قاجار است (حسینی و دیگران، ۱۳۸۵: ۵۴). این بنا در شمار تاریخی‌ترین مدرسه‌های ایران محسوب می‌شود و از همان زمان تأسیس مهم‌ترین مدرسه علمی شیراز بوده است. شهرت مدرسه خان پیش از هرچیز در گرو بانی و مدرس و نحوه تدریس در آن بوده است. این مدرسه در دوران صفوی توسط الله وردی خان، مباشر سرشناس دربار شاه عباس صفوی و والی فارس (حک: ۱۰۰۴-۱۰۲۱ق)، بنا و سنگ بنای آن گذاشته شد. با این حال، مطابق کتیبه زیر سقف هشتی ورودی، تکمیل ساختمان مدرسه دست کم تا ۱۰۲۴ق - دوران بیگلربیگی امام قلی خان، فرزند الله وردی خان، بر فارس - ادامه یافته است. مدرسه خان برای فراخواندن ملاصدرا به شیراز ساخته شده است و نام آن به الله وردی خان موسوم و اصطلاحاً به «خان» مشهور است (ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۵۶۹). بر طبق گفته استاد پیرنیا، استاد شماعی شیرازی در سال ۱۰۲۴ هجری قمری مدرسه خان شیراز را بنا نهاده است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۳۲۴). به طور کلی این بنا در محله اسحاق‌بیگ شیراز و در خیابان لطفعلی خان زند پس از سه راه احمدی در سمت چپ واقع است. ساختمان این مدرسه توسط الله‌وردی خان والی فارس آغاز شد و در دوره والی گری فرزندش امامقلی خان (۱۰۲۲ تا ۱۱۴۱ ه. ق.) پایان یافت.

یکی از ویژگی‌های این مدرسه که به عنوان راهکاری در جهت پایداری فرهنگی و اجتماعی مد نظر قرار گرفته است به کارگیری اعداد مقدس در ساخت عناصر مختلف آن است. به عنوان مثال تعداد حجره‌های آن ۹۲ عدد است که به حروف جمل اسم مبارک حضرت محمد (ص) است. مدرسه دارای پنج مدرس (محل تدریس) به نیت عدد مقدس پنج تن (ع) بود. یکی از این مدرس‌ها متعلق به ملاصدرا و چهار مدرس دیگر برای سایرین بود.

مدرسه خان مانند هر مدرسه دیگری، دارای یک مسجد است. این مسجد دارای ۱۲ راهرو به نیت ۱۲ امام است. مجموعه دو اتاق موجود در این مدرسه در کنار اتاق‌های درس خارج، در جمع عدد ۱۲ را به نیت چهارده معصوم (ع) تشکیل می‌دهد. با جمع عناصر دیگر، عدد ۱۱۰ که به حروف ابجد (جمل) اسم حضرت علی (ع) را به دست می‌دهد. با افزودن چهار اتاق شامل اتاق گاه (زمان، وقت) شناسی، اتاق خادم، اتاق چراغ دار و اتاق مؤذن، مجموعاً عدد ۱۱۴ به دست می‌آید که برابر با تعداد سوره‌های قرآن مجید است (پیرنیا، ۱۳۷۴)؛ به نقل از جلیلی و جوهرزاده، (۱۳۹۵: ۷). همان طور که ذکر گردید، این انتخاب اعداد و ارقام در ساخت بنا کاملاً مشخص است که از روی برنامه ریزی قبلی بوده و با آگاهی کاملی به ترتیب آن پرداخته شده است. به گفته دکتر پیرنیا، با این شیوه، علاوه بر اینکه هر کدام از قسمت‌های بنا دارای کارکردی مشخص بوده و عملکرد خود را دارا بودند؛ سازندگان آن با اجرای این امر مهم، باورها و اعتقادات خود را نیز به نمایش در آورده‌اند.

تزئینات مدرسه خان شیراز

تزئینات کاشی کاری مدرسه خان شیراز، پیشانی طاق نماهای ضلع غربی در بخش خارجی بنا، سردر، برج‌های واقع در دو گوشه ضلع غربی، قسمت‌هایی از فضای درونی چهار ایوان مدرسه و همچنین سرتاسر دیواره‌های درونی بنا را پوشش داده است. در تزئینات کاشی کاری این بنا، شاهد استفاده از چهار نوع تکنیک کاشی معرق، کاشی هفت‌رنگ، کاشی تکرنگ و گره‌کشی هستیم. با توجه به گفته‌های منابع تاریخی چون رستم التواریخ (آصف، ۱۳۵۲: ۲۲۸) و سفرنامه جهانگردانی چون تونو، تزئینات کاشی کاری سرتاسر مدرسه خان با تکنیک معرق و با کاشی‌هایی به رنگ آبی لاجوردی و آبی فیروزه‌ای اجرا شده بود (خوب نظر، ۱۳۸۰: ۹۲۶-۹۲۸). اما پس از ویرانی‌های حاصله از نزاع‌های داخلی در دوران صفوی، افشار، زند و قاجار و همچنین زلزله سال ۱۲۳۹ و ۱۲۶۹ هجری قمری (حسینی فسایی، ۱۳۹۲) و مرمت‌های صورت گرفته در بنا، تزئینات و حتی پلان اولیه بنا به کلی دگرگون شد. به طوری که در حال حاضر، حجم وسیعی از تزئینات کاشی کاری این بنا متعلق به دوره قاجار و با تکنیک هفت رنگ اجرا شده است.

نقوش به کار رفته در کاشی کاری مدرسه خان شامل نقوش گیاهی، هندسی، حیوانی و کتیبه‌ها می‌شود. نقوش گیاهی در قالب شاخه‌هایی چون اسلیمی و ختایی، نقش درخت، حاشیه‌های گیاهی، نقش گل و گلدان، گل و بوته و گل و مرغ طبقه‌بندی و بررسی شده است. قابل ذکر است، نقوش هندسی در تزئینات مدرسه خان کمترین کاربرد را دارند و نقوش گیاهی و سپس کتیبه‌ها دارای بیشترین حضور در این تزئینات هستند (حسینی و دیگران، ۱۳۹۷: ۵۵-۵۶). کاشی کاری‌های که در مدرسه خان شیراز و خصوصاً در سقف آن انجام گذرفته، از نظر تزئین و نقوش شبیه به تزئینات مسجد شیخ لطف الله در اصفهان می‌باشد. در سقف این مدرسه و در حاشیه آن، آیات قرآنی با خط ثلث زیبایی به رشته تحریر در آمده که در کتیبه آن سال ۱۰۲۴ هجری قمری نگاشته شده است.

صفویان برای همراه کردن توده مردم با مذهب رسمی جدید، دست به ساخت مدارس بی‌شماری در سراسر قلمرو تحت حاکمیت خود زدند. تعداد مدارس در این دوره به حدی بوده که بنا به گفته شاردن و سایر سیاحان و سفیرانی که در دوره صفوی وارد ایران شدند، در تمامی شهرها و تک تک محله‌ها و حتی در نقاط دور افتاده و در داخل روستاها، مدارس باشکوهی جهت تحصیل و فراگیری علوم و فنون بر پا شده بود. ساخت بی‌شمار مدرسه در دوره حکمرانی صفویان در ایران، تا بدان جا بوده که تا آن روزگار و حتی بعد از آن نیز، سرزمین ایران این همه مدرسه را به خود ندیده است. همان طور که در فصول قبل و در بالا نیز بدان پرداخته شد، در ساخت مدارس بزرگ و باشکوه این دوره عوامل زیادی دخلی بوده‌اند که رسمی شدن مذهب شیعی و تلاش در راه اشاعه و گسترش آن، یکی از مهمترین عوامل ایجاد آنها بوده است. نگاهی اجمالی به معماری دوران اسلامی در ایران، چه بناهای ساده در شهرها و روستا و چه بناهای باشکوه و حکومتی، نشان می‌دهد که هنرمندان و معماران این مرز و بوم نوعی جهان‌بینی و باورهای سستی و همچنین اعتقادات مذهبی خود را در کار خود دخیل ساخته‌اند. بنابراین جدای از احداث مدارس، کمتر بنایی در ایران یافت می‌گردد که به نوعی آمیزشی از تفکرات دینی و مذهبی در خون آن جریان نداشته باشد؛ در این میان مدارس در کنار مساجد بیشترین تاثیر را از آموزه‌ها و جریانات فکری و مذهبی به خود دیده است. توجه وافر به مذهب تازه رسمی شده شیعی در کنار سایر عوامل دیگر، خصوصاً سیاست‌ها و ایدئولوژی‌هایی که شاهان این دوره در پیش گرفتند؛ رونق و احداث بی‌شمار مدارس بزرگ و باشکوه و مدارس معمولی را در پایتخت‌های این دوره و دیگر شهرها موجب گردید. ساخت این همه مدرسه در قلمرو صفوی، خود نیازمند مدیریت حساب شده‌ای بوده و از طرف دیگر خواهان مدرسین و اساتید برجسته و همچنین محل حضور طلابی ست که بعدها بزرگان و عالمان این مرز و بوم را تشکیل می‌دادند. این در حالی است که برپایی این همه مدرسه در ایران دوره صفوی با معماری‌های همگون و جالب توجه و بهره‌گیری از فنون و تکنیک‌های مختلف در ساخت و پرداخت آنها، نشان از پیشرفت هنر و معماری در سایه امنیت نسبی حاصل از حکومت‌مداری شاهان صفوی خصوصاً در اواسط این دوره، را دارد. بنابراین قبل از بررسی تاثیر مدارس و نظام آموزشی باید این مسئله مهم را بازگو کرد که خود حضور مراکز علمی و آموزشی در یک مملکت و رشد و شمار زیاد آنها، دلیل محکمی بر قدم نهادن آن دولت و سرزمین در راه سایر پیشرفت‌های علمی، اجتماعی، اقتصادی و توسعه فرهنگی محسوب می‌گردد.

در دوره صفوی، با توجه به رونق اقتصادی و امنیت اجتماعی‌ای که در نتیجه اقتدار شاهان و روابط با شرق و غرب حاصل گشته بود؛ توجه به علوم دینی و غیر دینی چه از سوی حاکمان و درباریان و چه از سوی مردم بیش از پیش گشته و بدین ترتیب تعداد علم‌اندوزان و علما در طی عصر صفوی به نسبت ادوار پیشین افزایش چشمگیری یافته؛ به طوری که بنا به گفته سیاحان و سفرنامه نویسان این دوره، هیچ خانواده‌ای یافت نمی‌گردد که از مردان و زنان آنها، حداقل یک یا دو نفر در کنار کارهای روزمره خود، به کسب علم و تدریس در مراکز علمی مشغول نباشند. بنابراین عصر صفوی را باید علاوه بر عصر مدارس بزرگ و پیشرفته، عصر نهضت علمی همگانی نیز به شمار آورد. در طی دوران حکومت صفویان بر ایران، با توجه به تعداد زیاد علمای و دانشمندان و طلاب، در کنار مدارس، مکانهای دیگری نیز در این دوره وجود داشت که کار مدارس را انجام می‌دادند و در آنجا به تدریس و تحصیل علوم مختلفه می‌پرداختند.

به طور کلی در دوره صفویان، آموزش و فعالیتهای آموزش و پرورش علاوه بر مدرسه در مراکز مختلفی انجام می‌شد؛ از جمله مراکز علمی این دوره که در کنار مدارس به تحصیل علوم می‌پرداختند؛ به شرح زیر می‌باشند:

۱. مسجد. مساجد یکی دیگر از مراکز علمی ایرانیان بوده، که هم محل نماز و عبادت است و هم مدرسه.

۲. خانه و منازل برخی اساتید: یکی دیگر از جایگاه‌های تعلیم و تربیت خانه بود. طبقات بی بضاعت و متوسط جامعه معمولاً فرزندان خود را راهی مکتب می‌کردند. توانگران و بزرگان قوم امر تربیت کودکان خویش را در خانه انجام می‌دادند و متناسب با وضع و توانایی مالی خود یک یا چند ادیب برای آموزش و پرورش کودکان بر می‌گزیدند (وکیلان، ۱۳۸۱: ۷۶). به گفته تاورنیه در بسیاری از شهرها اشخاصی بودند که به تدریس علوم مختلفه می‌پرداختند و این‌ها کسانی بودند که از دربار یا کارهای دولتی کناره‌گیری اختیار کرده، برای سرگرمی و گذرانیدن اوقات، مجالس درسی تشکیل می‌دادند و بیشتر اوقات اتفاق می‌افتاد که هزینه تحصیل و حتی خوراک و لباس دانشجویان را مجاناً می‌دادند و گاهی نیز ماهیانه پولی به عنوان کمک هزینه به ایشان می‌پرداختند. این قبیل اشخاص را چون بیشتر از ثروتمندان و بزرگان کشور بودند متهم می‌کردند به این که بدین وسیله می‌خواهند تحصیل نام و نشان کرده و یا حیثیت از دست رفته را به وسیله تبلیغ دانشجویان باز آورده و جلب انظار را مجدداً بنمایند (بیانی، ۱۳۱۹: ۲۰؛ تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۹۰).

۳. مکتب خانه‌ها: مراکز یا موسساتی بودند که برای تعلیم و قرائت قرآن، آموختن، خواندن و نوشتن به وجود آمده بودند. تاورنیه از وجود چندین مکتب‌خانه در هر محله خبر می‌دهد (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۹۱).

۴. کتاب فروشی: کتاب فروشی‌ها یکی دیگر از مراکز مهم آموزشی بود. کتاب فروشی‌ها در آغاز برای کارهای بازرگانی گشایش یافته بودند ولی پس از اینکه دانشمندان و ادیبان تصدی این کار را بر عهده گرفتند، به تدریج محلی برای گفت و شنودهای علمی و نمایشگاه فرهنگ تبدیل شد (وکیلان، ۱۳۸۱: ۷۵ به نقل از زمانی، ۱۳۹۰).

۵. کانون‌های آموزشی: در زمان شاه طهماسب کانون‌هایی تأسیس گردید که در آنها علاوه بر نگهداری اطفال بی‌سرپرست به امور آموزشی آنان نیز توجه می‌شد (ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۲۳؛ به نقل از حسنی، ۱۳۸۵: ۱۵۶).

آنچه که سبب گشته که در دوره صفویان، نظام آموزشی و توجه به امر مدرسه‌سازی و برپایی مراکز علمی و فرهنگی رونق بسیاری یابد، از یک طرف ریشه در اندیشه‌های سیاسی شاهان این دوره دارد و از طرف دیگر نیز ریشه در خوی و سرشت ایرانیان آن دوره داشته است. درست است که در ابتدای حکومت صفویان، شاهان اوایل این سلسله، مدرسه‌سازی و توجه به نظام آموزشی را با اهداف سیاسی و در راستای گسترش روزافزون مذهب شیعی به کار گرفتند؛ اما از اواسط عصر صفوی و خصوصاً از زمان شاه عباس اول، علاوه بر انگیزه‌های سیاسی، سایر عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و .. نیز در امر برپایی مدارس دخیل بودند. همچنین امنیتی که در سایه اقتدار و تمرکز قدرت در زمان شاه عباس و پس از آن حاصل گردید، موجب شد تا مردم نیز در سایه الطاف آن، با ذهنیتی باز و با درکی صحیح از اهمیت تعلیم و تربیت، به سراغ آن بیایند و بیشتر وقت خود و فرزندانشان خود را متوجه آن گردانند. هر چند که ذکر این نکته نیز الزامی بوده که در طی دوره صفویان، توجه به سایر علوم در یک سطح نبوده و تحصیل در برخی از آنها با مشکلاتی نیز روبه رو بوده است. برای مثال در عهد صفویه برای پیشرفت ریاضی و برخی دیگر از علوم موانع زیادی وجود داشت. فقدان تجربیات علمی و ارتباط نداشتن کامل با علم اروپا و نیز تعصبات عقیدتی مانع پیشرفت علوم جدید بود؛ تا جایی که به عنوان نمونه پسر حکیم محمد

تحصیلات پزشکی را نیمه کاره در اصفهان رها کرده و به همراه پدر خود به خاک عثمانی پناهنده شد (محقق، ۱۳۸۴: ۶؛ ۱۷؛ ۲۴۵).

نظام آموزشی در عصر صفوی رونق بی سابقه‌ای یافت و تاثیر مستقیم خود را بر توسعه فرهنگی ایران و جهان اسلام نهاد. در این دوره توسعه اقتصادی و اجتماعی هم‌پا و هم‌تراز با توسعه سیاسی به سطحی بالا رسید. با رشد اقتصادی در عصر صفوی، امنیت اجتماعی نیز به تناسب با آن رشد نمود و ایران به یک ثبات نسبی در تمامی زمینه‌ها رسید. اوضاع اقتصادی در روزهای اولیه تشکیل حکومت صفویه آشفته و ناپایدار بوده است. در زمان شاهان اولیه این حکومت، عدم امنیت و عدم ثبات سیاسی و آشفتگی راه‌ها و قتل و غارت‌ها موجب گردید که در این زمان تجارت رونقی نداشته باشد و کشاورزی نکث پذیرد و پریشانی مردم از حد بگذرد. این آشفتگی و پریشانی سرانجام به به قدرت رسیدن دیگر شاهان صفویه و از زمان شاه عباس اول کن‌فیکون گردید و سرانجام یک ثبات و آرامش دامنه‌دار در این عصر به وجود آمد. به طور کلی باید پذیرفت که اصولاً هیچ تحول تاریخی و سیاسی نیست که یکی از عوامل انشاء آن، عامل اقتصادی نباشد و هیچ پدیده تاریخی و سیاسی هم نیست که منشاء یک تحول اقتصادی نشود. به عبارت دیگر، اقتصاد و سیاست - و بالتیجه تاریخ - هیچ‌گاه از هم منفک نبوده‌اند و اگر در تواریخ گاهی به عامل اقتصاد کمتر اشاره شده، من‌باب مساهله مورخان است که تدوین وقایع را صرفاً بر محور رفتار و کردار شخصیت‌های تاریخی مقصور ساخته‌اند (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۲: ۱۸ و ۱۹).

نقش دو مدرسه خان شیراز و چهارباغ اصفهان بر توسعه فرهنگی ایران و جهان اسلام

در ارتباط با مدرسه چهارباغ اصفهان و مدرسه خان شیراز باید اشاره نمود که هر کدام از این دو مدرسه باشکوه عصر صفوی، چه از نظر فنون و ویژگی‌های مهاری آنها و چه از نظر علما و مدرسان بنام و چه از نظر افراد برجسته و اساتیدی را که به مملکت ایران و اسلام تحویل دادند، نقش درخوری در توسعه فرهنگی و ارتقاء سطح علمی این دوره داشته‌اند. مدرسه چهارباغ در شرق خیابان چهارباغ و هم‌جوار با بازارچه و کاروانسرای مادرشاه قرار داشت و ورودی آن از میان بازار و از طریق چهارسویی با گنبدی بزرگ، پذیرای عابرین نیز بود (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۳۳۰). فضای مدرسه چهارباغ تنها مختص طلاب نبود؛ بلکه اهالی شهر و محله نیز در جلسات سخنرانی، حلقه‌ها و در مناسبت‌های خاص (مراسم محرم و تعزیه) از آن استفاده می‌کردند. نمازخانه و مسجد مدرسه، علاوه بر طلاب، به روی اهالی محله نیز باز بود (سلطانزاده ۱۳۶۴: ۳۹۹) و فضای باز و نیمه‌باز که قابلیت نسبی مکانی (اجتماع محور) را دارند؛ با پذیرایی از افراد محله توانستند مدرسه را به یک کانون حیات جمعی و با تکاپوی اجتماعی ارتقاء دهند (طاهرسیما و دیگران، ۱۳۹۴: ۵۸). در ارتباط با مدرسه چهارباغ اصفهان باید گفت که این مدرسه از مهم‌ترین مدارس سنتی ایران و جزو پر اهمیت‌ترین مدارس عصر صفوی بوده که با توجه به گفته‌های محققین مذکور، علاوه بر طلابی که در مدرسه حضور داشتند و در کلاس‌های درس اساتید برجسته آن حضور به هم می‌رساندند؛ با توجه به ویژگی‌های معماری مذکوری که داشت، ورود افراد غیره را نیز به درون مدرسه آزاد و راحت نموده بود و همین امر موجب می‌گردید تا آنها نیز به نوعی از تدریس اساتید مدرسه و کلاس‌های درس دینی و غیر دینی آن بهره‌مند گردند.

از جمله ویژگی دیگر معماری مدارس چهارباغ اصفهان و مدرسه خان شیراز (به طور کلی سایر مدارس عصر صفوی) از نظر فنون معماری و عناصر سازنده آن، استفاده از حداکثر فضاهای باز نیمه باز در این مدارس می‌باشد. ایجاد فضاهای باز و نیمه باز در معماری مدارس می‌تواند نقش مهمی در یادگیری طلاب، برقراری ارتباط با مدرس و مشارکت عمومی و از این طریق کمک به توسعه نظام فرهنگی کشور را داشته باشد. فضاهای مشترک مانند ایوان و رواقهای فضای باز، به عنوان فضاهای گرد هم آورنده، امکان تمرین کار گروهی و مشارکت بیشتری را در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد و می‌تواند فضای داخلی را به بیرون گسترش دهد و در افزایش شوق یادگیری بسیار تأثیرگذار گردد (مرتضوی، ۱۳۷۶: ۲۲). انعطاف‌پذیری فضای آموزشی، فضایی مناسب برای یادگیری فراهم می‌آورد. در مدرسه چهارباغ، ایوان‌ها و رواق‌ها به عنوان فضای نیمه‌باز به عنوان محل تدریس و همچنین برگزاری نماز و عبادت مورد استفاده قرار گرفته و در صورت نیاز حیاط نیز بدان ملحق شده است و در مناسبت‌های خاص مذهبی، امکان حضور انبوه مستمعین فراهم می‌شد. استفاده از فضای نیمه‌باز برای آموزش سه ویژگی عمده نظام آموزش سنتی است: ۱. روش تدریس به صورت مباحثه. ۲. مفید بودن مباحث آموزشی برای گروه‌های سطوح بالاتر، مقدماتی و حتی آزاد. ۳. همراهی تعلیم با تهذیب و آمیختگی تحصیل با عبادت (رضایی اصفهانی ۱۳۷۶: ۵۲ به نقل از طاهرسیما و دیگران، ۱۳۹۴: ۵۹). از طرف دیگر، فضای باز آموزشی متناسب در این مدارس، به عنوان محیطی که برای فرد آشنا است و قابلیت دسترسی آسانی دارد، به طور کلی آموزش در فضای باز، موجب می‌شود گستره وسیعی از تجربه‌هایی مستقیم و بی واسطه، در تعامل با محیط زنده حاصل گردد و علاوه بر ارتقاء کیفیت یادگیری، دانش‌آموزان را برای حضور در جامعه و تعاملات اجتماعی آماده سازد. به این ترتیب با مشارکت فعالانه در امر یادگیری و انتقال تجربه، روابط اجتماعی و عاطفی تقویت می‌شود و کیفیت یادگیری ارتقاء می‌یابد (عارف نیا، ۱۳۷۸: ۱۸) و از آنجا که «یادگیری جمعی، برای دانش‌آموزان بسیار جذابتر و بر فعالیت ذهن، تأثیرگذارتر است» و در روند کنش و واکنش انسانی، انگیزه‌بخشی جمعی بوجود می‌آورد؛ یادگیری ارتقا یافته و ماندگارتر می‌شود. نظام سنتی تعلیم در این دو مدرسه و به طور کلی در سایر مدارس عصر صفوی نیز «که در آن افراد به شکل حلقه و دور هم می‌نشستند؛ روندی بر مبنای مباحثه است» (رضایی: ۱۳۷۶: ۶۱). مباحثه، تعلیم را فرایندی حاصل از کنش و واکنش افراد می‌گرداند که با تسهیل یادگیری، موجب انتقال و تعمیم بهتر مهارت و دانش می‌گردد. از آنجایی که حیاط و ایوانهای مدارس سنتی به خوبی می‌توانستند فضاهای مناسب و متنوع به منظور فراهم آمدن افراد، امکان برقراری بحث و ترویج کار گروهی را فراهم آورند، نقشی آموزشی ایفا می‌کردند (طاهرسیما، ۱۳۹۴: ۶۳). بر این اساس باید گفت که در مدرسه چهارباغ اصفهان و مدرسه خان شیراز و بسیاری دیگر از مدارس پیشرفته عصر صفوی، معماری آنها از نظر فنون و تزئینات و ارتباط بین عناصر معماری و محیط اطراف، همچون، فضاهای باز و نیمه باز، پیوستگی بین فضای درون مدرسه با محیط پیرامون، ایجاد فضاهای همگانی و عمومی درون مدارس و سایر موارد دیگر، نقش آموزشی و تعلیم و تربیت این مدرسه‌ها را دو چندان کرده و بنابراین می‌توان گفت که معماری این آثار نیز به نوبه خود نقشی اساسی در توسعه فرهنگی و فکری جامعه عصر صفوی داشته است.

ملا صدرا از جمله مهمترین افرادی است که در دوره صفوی برای این عالم که تفکرات و نظرات وی بر کل جهان آن دوران و حتی امروزه نیز تأثیر گذاشت؛ مدرسه ساخته شد. هانری کربن می‌نویسد: ملا صدرا پس از کسب درجه اجتهاد به تدریس در مدرسه خواجه اصفهان پرداخت، اما از آنجایی که نظریاتش در برخی مسائل فقهی با بیشتر دانشمندان قشری اصفهان متفاوت بود، او را به بدعت‌گذاری در دین متهم ساختند و خواهان اخراج او از مدرسه و در نهایت تبعید او از اصفهان شدند. بدین سان ملا صدرا از اصفهان تبعید شد و از آنجا راهی کهنک

قم گشت. ملاصدرا پس از ترک شیراز و پس سال‌ها گوشه‌گیری در روستای کهک قم، به شهر خویش، شیراز بازگشت که حاکم فارس الله‌وردی خان در آنجا مدرسه خان شیراز را به نیت اینکه شیخ در آن مستقر شود ساخته بود. آموزش ملاصدرا و تعالیمی که وی در این مدرسه به شاگردان خویش داد به حدی اهمیت دارد که می‌توان بر اساس آن‌ها از مکتب شیراز در مقایسه با مکتب اصفهان سخن گفت. باید گفت که دلیل شهرت مدرسه تاریخی خان شیراز، علاوه بر قدمت و معماری بی‌نظیرش، به دلیل حضور کسی بوده که از همان ابتدا مدرسه جهت تدریس وی بنا شد. این مدرسه برای تدریس استاد بزرگ، ملاصدرا ساخته شده بود و ایشان سال‌ها در آن به تدریس مشغول بودند. بنابراین اهمیت این مدرسه، ضمن معماری مقدس و باشکوه آن، به یمن وجود مبارک ملاصدرا بوده که تعالیم وی نه تنها بر ایران دوره صفوی، بلکه بر پیشبرد فکری و فرهنگی کل جهان اسلام نیز تاثیر مستقیم و وافی گذاشت. (کربن، ۱۳۷۲: ۱۳۹-۱۳۸)

یکی از معروف‌ترین عالمان و اندیشمندان دوره صفوی که در محضر استاد خود، ملاصدرا، تحصیل علوم نمود و دروس زیادی را از وی فرار گرفت، ملامحسن فیض کاشانی است. فیض کاشانی عمر خود را صرف تعلیم، تدریس و تألیف کرد. او پس از کسب معارف و استفاده علمی و معنوی از استادان بزرگ خود نوشتن کتاب و رساله را از هیجده سالگی آغاز نمود و در طی ۶۵ سال نزدیک به دویست جلد اثر نفیس در علوم و فنون مختلف تألیف کرد. فیض کاشانی در فهرست‌های متعددی که خود نگاشته تعداد تألیفات و تصنیفات را تا هشتاد جلد ذکر کرده و فرزندش علم الهدی تعداد آثار او را یکصد و سی جلد نام برده است. اما برابر فهرست تهیه شده از سوی ادیب و شاعر معاصر آقای مصطفی فیضی تعداد کتابها و رساله‌های فیض قریب به یکصد و چهل مجلد بالغ می‌گردد.

به طور کلی باید عنوان کرد که اصفهان در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری، عصر طلایی ایران و دوران درخشان فرهنگ این مرز و بوم به شمار می‌رود. دورانی که زیربنای آن را اندیشه‌های سترگ حکیمان نام‌آور و فقیهان بلندآوازی مانند میر داماد، شیخ بهایی، میرفتدرسکی، ملاصدرا، ملارجبعلی، آقا حسن خوانساری، مجلسی‌ها و خاندان خاتون‌آبادی ساخته و پرداخته کردند (کرباسی‌زاده اصفهانی، ۱۳۹۲: ۳۳۸).

پس از ورود اسلام به ایران، اگرچه در سالهای ابتدایی به واسطه دوره ای طولانی از جنگ و گریز، مدارس و نظام آموزشی ایران از هم گسیخت اما به تدریج با آرام شدن اوضاع و پذیرش اسلام در سرزمین‌ها مفتوحه و همچنین در سایه توجه دین اسلام به علم و دانش، مراکز علمی و مدارس مجدداً مورد توجه قرار گرفتند. دوره صفوی نقطه عطفی در تاریخ ایران در زمینه آموزش و ساخت و بنیاد مدارس می‌باشد. رسمیت مذهب تشیع توسط دولت صفویه و پذیرش تدریجی آن در میان سایر اقشار جامعه منجر به تثبیت جایگاه آن دولت در جامعه شده و از سوی دیگر به شکوفایی و رونق علمی، هنری، اقتصادی و اجتماعی ایران گردید. بدین ترتیب در این دوره نهاد آموزش و پرورش مجدداً مورد توجه قرار گرفت و تعلیم و تربیت و ساخت مدارس و مراکز آموزشی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار و از جانب شاهان صفوی مورد عنایت خاصی قرار گرفت. شاهان صفوی دیدگاه ویژه‌ای به نظام آموزشی داشتند که تأثیرات زیادی بر سیستم آموزشی و توجه به علوم و فنون در این دوره داشت.

با فعالیت‌های گسترده شاهان صفوی و اهدافی که آنان در سر می‌پروراندند، در اقصی نقاط سرزمین ایران آن عصر، مدارس و مراکز آموزشی متعددی بنا گردید که هر کدام به نوبه خود سهم خاصی در پیشرفت فکری - فرهنگی و اجتماعی داشتند.

در این دوره آزادی تحصیلی به حدی بود که حتی گاهی اوقات به فراش‌های مدرسه نیز اجازه داده می‌شد تا در کلاس‌های درس حضور یابند. در سفرنامه سیاح فرانسوی، ژان شاردن در ارتباط با روحیه علم‌اندوزی و کسب دانش در میان تمامی طبقات و گروه‌های ایرانیان دوره صفوی چنین سخن گفته شده: " ایرانیان استعداد و نیروی فکری خویش را صرف آموختن دانش و فرهنگ می‌کنند و دستیابی به علم و هنر را برترین آرمانهای خود می‌دانند و در این زمینه به ترقیات علمی مهمی نایل آمده‌اند.

در این میان از جمله مهم‌ترین مدارس عصر صفوی که تأثیر بسزایی در تعالی فرهنگی عصر صفوی داشته‌اند، دو مدرسه خان شیراز و مدرسه چهارباغ اصفهان می‌باشند که در دو برهه از زمان و در دوره حکومت دو شاه صفوی بنا گردیدند. مدرسه خان شیراز، که بیشترین شهرت آن به علت مدرس مدرسه یعنی ملاصدرای عالم و فیلسوف برجسته ایرانی و جهان‌پسند بوده است از جمله مدارس باشکوه دوران حکومت شاه عباس صفوی بوده که در اوج اقتدار صفویان و در زمان اوج رشد اقتصادی بنا گردیده است. مدرسه چهارباغ اصفهان نیز از جمله مهم‌ترین مدارس اواخر دوره صفوی و زمان شاه سلطان حسین می‌باشد. دو مدرسه خان شیراز و مدرسه چهارباغ اصفهان نه تنها از نظر فنون و تکنیک‌های معماری پیشرفته، بلکه در زمینه تربیت نیروهای متخصص، دانشمند و آشنا به علوم مختلف در آن دوران اهمیت فراوانی دارند. با بررسی معلمان و مدرسان دو مدرسه خان و چهارباغ می‌توان سطح متعالی این دو مدرسه را در میان سایر مدارس این دوره متوجه شد. بی تردید تألیف صدها اثر ارزشمند و برجسته توسط مدرسان و شاگردان مدارس خان و چهارباغ نقش مهم و غیر قابل انکاری بر ترقی علمی و فرهنگی جامعه ایران از دوران صفویه تاکنون داشته است.

علاوه بر تأثیرات علمی مدارس خان و چهارباغ، شکوه معماری این مدارس که با ساختمان‌های کاخ‌ها و مساجد بزرگ و برجسته آن دوره برابری می‌کرد. در ساخت مدارس مذکور اصول و تکنیک‌های معماری و هنری برجسته و منحصر بفردی استفاده شده که نه تنها در زیبایی و شکوه زبانزد است بلکه با محیط طبیعی و نیز معماری ایرانی - اسلامی نیز سازگار می‌باشد. فنون به کار گرفته در معماری مدارس خان و چهارباغ از جهت تزئینی و کالبدی نشان دهنده اوج پیشرفت هنری و معماری ایران در دوره مذکور می‌باشد.

منابع و مأخذ

الف. کتب و مقالات

- ۱) آصف، محمد هاشم، (۱۳۵۲)، «*رستم‌التواریخ*»، به اهتمام محمد مشیری، چاپ دوم، تهران: انتشارات طهوری.
- ۲) بلر، شیلا و ام‌بلوم، جانانان، (۱۳۸۱)، *هنر و معماری اسلامی ایران*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: نشر سروش.
- ۳) باستانی‌پاریزی، محمد ابراهیم، (۱۳۶۲)، *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*، چاپ سوم، تهران: انتشارات صفی‌علیشاه
- ۴) پیرنیا، محمد کریم، معماریان، غلامحسین، (۱۳۷۴)، *آشنایی با معماری اسلامی ایران*، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت
- ۵) تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۳۶)، *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه ابوتراب نوری و تصحیح شیرانی، اصفهان: انتشارات تأیید .
- ۶) ترکمان، اسکندریک، (۱۳۵۰)، *عالم آرای عباسی*، جلد اول، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۷) پوپ، آرتور آپهام پوپ و اکرم، فیلیس، (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران*، جلد ۳، ترجمه نجف دریابندری، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی
- ۸) حسینی فسایی، حاج میرزا حسن، (۱۳۹۲)، *فارسنامه ناصری (جلد اول و دوم)*، تصحیح: منصور رستگار فسایی، تهران: انتشارات امیرکبیر
- ۹) حسینی خاتون‌آبادی، سعید عبدالحسین، (۱۳۵۲)، *وقایع السنین و العوام*، تصحیح محمد باقر بهبودی، تهران: کتاب فروشی تهران
- ۱۰) سیوری، راجر، (۱۳۷۲)، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: انتشارات مرکز، تهران.
- ۱۱) شیمل، آنه ماری، (۱۳۸۱)، *خوشنویسی اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی
- ۱۲) شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۴)، *نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی*، کتاب *ماه هنر*، سال هشتم، شماره ۸۹ و ۹۰: ۹۴ - ۱۰۸.
- ۱۳) کرین، هانری، (۱۳۷۲)، *ملاصدرا*، ترجمه و اقتباس ذبیح‌الله منصوری، تهران: سازمان انتشارات جاویدان

- ۱۴) کیانی، محمد یوسف، (۱۳۹۳)، *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*، چاپ شانزدهم، تهران: انتشارات سمت
- ۱۵) محقق، مهدی، (۱۳۸۴)، *علوم محضه از آغاز صفویه تا تاسیس دارالفنون*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- ۱۶) وکیلان، منوچهر (۱۳۸۱)؛ *تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران*، تهران: انتشارات پیام نور، چاپ ۱۱.
- ۱۷) حسینی، سید هاشم، قرائتی، الناز، پور نادری، حسین، (۱۳۹۷)، *جلوه‌های هنری در تزئینات کاشی‌کاری مدرسه خان شیراز، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۲۳، شماره ۳، ۶۴ - ۵۳
- ۱۸) طاهرسیما، سارا، ایرانی، هما، بذرافکن، کاوه، (۱۳۹۴)، *تبیین نقش آموزشی فضای باز در مدارس ایران با مطالعه تطبیقی مدارس سنتی تا معاصر (نمونه موردی: مدرسه‌های چهارباغ، دارالفنون و البرز)*، پژوهش‌های معماری اسلامی، سال سوم، شماره ششم، ۷۰ - ۵۵.
- ۱۹) خوب نظر، حسن، (۱۳۸۰)، *تاریخ شیراز از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم خان زند*، به کوشش: جعفر موید شیرازی، تهران: انتشارات سخن.
- ۲۰) دیولافوا، ژان، (۱۳۹۰)، *سفرنامه مادام دیولافوا*، ترجمه همایون فره‌وشی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- ۲۱) مرتضوی، شهرناز، (۱۳۷۶)، *فضاهای آموزشی از دیدگاه روانشناسی محیط*، تهران: انتشارات سازمان نوسازی مدارس کشور
- ۲۲) رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۷۶)، *شیوه‌های تحصیل و تدریس در حوزه‌های علمیه*، قم: انتشارات بوستان کتاب قم